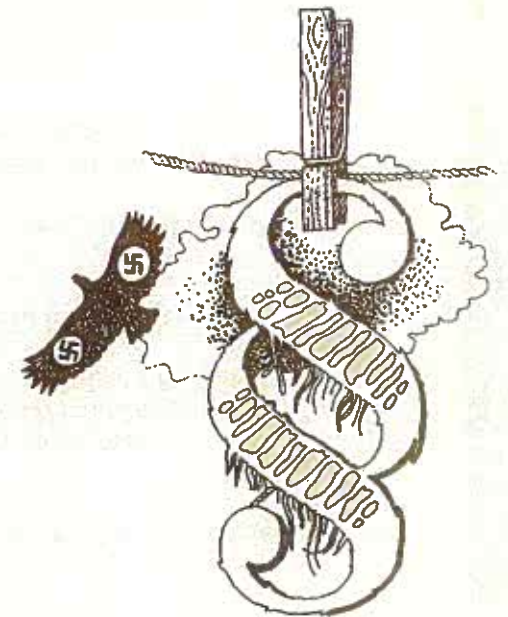

Hannu Takala og
Henrik Tham (red.)

Krig og moral

Kriminalitet og kontroll i Norden
under andre verdenskrig

Universitetsforlaget

© UNIVERSITETSFORLAGET AS 1987
ISBN 82-00-06452-2

Utgitt med støtte fra
Norges almenvitenskapelige forskningsråd, Oslo,
Humanistisk-Samhällsvetenskapliga Forskningsrådet, Stockholm,
Nordisk Samarbeidsråd for kriminologi, Helsingfors,
og Brottsförebyggande rådet i Sverige

Omslagsillustrasjon: Birgitte Brochmann

Innhold

INLEDNING	
Kriget i kriminologin <i>Hannu Takala</i>	7
DANMARK	
Kriminalitet i Danmark fra 1937 til 1948 <i>Karl O. Christiansen</i> .	21
FINLAND	
Brottsligheten i Finland 1935–1949 <i>Risto Jaakkola</i>	41
Ransoning og brottslighet i Finland <i>Hannu Takala</i>	67
Kvinnors brottslighet under andra världskriget i Finland <i>Nina Roos och Hannu Takala</i>	79
Generationer och kriminalitet i Finland <i>Hannu Takala</i>	97
NORGE	
Kriminaliteten i Norge under den tyske okkupasjon 1940–45 <i>Per Madsen</i>	111
Politi og politikultur i Norge i krigsårene <i>Nils Johan Ringdal</i> . . .	127
STAPO 1941–1945. Norsk politi i tysk tjeneste <i>Arnt-Erik Selliaas</i>	147
Norge og Holocaust <i>Per Ole Johansen</i>	173
Dødsstraffen i Norge <i>Hans Fredrik Dahl</i>	193
SVERIGE	
Stöld i Sverige under andra världskriget <i>Henrik Tham</i>	211
Statsfientlig verksamhet i Sverige under andra världskriget <i>Janne Flyghed</i>	239
Svarta börsen i Sverige under andra världskriget <i>Johnny Wijk</i> . .	261
Fläsk, kontroll och solidaritet <i>Sven Sperlings</i>	281
AVSLUTNING	
Stöldutvecklingen under kriget som moralindikator <i>Henrik Tham</i>	301
Medverkande författare	309
Sakregister	310
Abstract	312

Norge og Holocaust

PER OLE JOHANSEN

Nesten halvparten av de 1800 norske jødene ble sendt til utryddelsesleirene under den annen verdenskrig, og bare en håndfull av disse kom tilbake. Ingen annen gruppe nordmenn ble så hardt rammet av tysk barbari. Men dette folkemord har likevel den generasjon som vokste opp i Norge etter den annen verdenskrig, fått vite svært lite om, før inntil nylig.¹ Den flora av krigslitteratur som bare har vokst og vokst etter 1945, har enten fortiet det helt, eller avspist det med *en* setning, som for eksempel i Ole Kristian Grimnes' bok om Norge under okkupasjonen som kom ut så sent som i 1983.²

Lenge het det seg at tyskerne hadde skylden. Og etter at diskusjonen om det norske bidraget til Holocaust likevel kom i gang, fikk vi høre at nordmennene ikke *ante* at jødene hadde noe vondt i vente, for ellers ville ikke ikke-nazistiske nordmenn ha utført så mye av grovarbeidet på norsk grunn. Krigsspesialisten Ole Kristian Grimnes antyder for eksempel at arrestasjonene av jødene, som var opptakten til deportasjonen, bare skilte seg ut fra arrestasjonene av andre nordmenn «ved den forferdelige skjebne jødene møtte da de kom til Tyskland».³ Kunne man vite at tyskerne hadde så fæle hensikter med jødene, spør Grimnes. «Men hvis ingen visste eller naturlig burde skjønne at veien i dette tilfelle gikk direkte til gasskamrene, var politifolkenes og andre nordmenns reaksjon eller rettere sagt mangel på reaksjon ved jødearrestasjonene ikke annet enn den reaksjon eller mangel på reaksjon som de viste ved alle massearrestasjoner.»

Denne «tese» er i flere henseender forfeilet. Grimnes ser isolert på *arrestasjonene* av jødene høsten 1942, som dog var *sluttfasen* i en systematisk overvåking og trakassering av de norske jødene. Disse «jødeaksjonene», som de ble kalt i politirapportene, startet nesten umiddelbart etter at tyskerne hadde satt sin jernbeslåtte støvel på norsk jord våren 1940. I den sammenheng spilte norske myndighetspersoner hele tiden en viktig rolle. Det kan diskuteres om nordmenn

flest kjente til «den endelige løsning», selv om enkelte meldinger om massemyrderiene begynte å sive inn i løpet av 1942, og sågar endte i politiets egne arkiver. Men tyskernes norske medskyldige hadde dog en *forhistorie* å forholde seg til med hensyn til nazistenes behandling av jødene, både i førkrigstid og ikke minst også Norge i krigstid. Dessuten hadde det norske samfunn sin *egen* forhistorie hva holdninger til jødene angår, en forhistorie som Grimnes ignorerer i sine arbeider.

Det har for øvrig vært en utbredt oppfatning i Norge at de antisemittiske strømningene i landet må ha vært helt ubetydelige før krigen fordi de norske nazistene hadde en så ubetydelig oppslutning. Bortsett fra at slike påstander er like gale som tilsvarende påstander om at det er lite rasisme i dagens Norge fordi våre samtidige nazister heller ikke har noen oppslutning, så anvendes begrepet antisemittisme i en for snever betydning. Antisemittismen i mellomkrigstiden tok nemlig andre uttrykk enn de rent partipolitiske også, både i Norge og utlandet, i sosial, kulturell, økonomisk og mer diffus politisk sammenheng. Og det kunne være tilfelle uten at antisemittismen kunne leses av på noe *partipolitisk* barometer. Antisemittismen i USA er ett av flere eksempler på det. Dessuten ga mellomkrigstiden mange eksempler på at stater og myndighetsinstanser vendte jødene ryggen, uten at motivene nødvendigvis var de klassisk antisemittiske.

Nyere historieforskning har i økende grad begynt å se på Europas historie fra 1914 til 1945 som en periode som i mange henseender gjenspeiler en indre sammenheng. Det gjelder til dels også historien om Holocaust, til og med i Norge.

Den første verdenskrig

Selv for Norge, som militært sett var nøytralt, ble den første verdenskrig et viktig tidsskille. Det gjaldt ikke minst fremmedpolitikken. Norge førte en forholdsvis liberal innvandringspolitikk før den første verdenskrig, men i løpet av krigen ble den endret i sterkt restriktiv retning, for aldri igjen å bli så liberal som den en gang var.

Det ble langt vanskeligere å komme inn i landet. Utlendingene ble sett på som utålelige konkurrenter i den dyrtid og knapphetssituasjon som krigen skapte. Og som alltid under en krig ble mistenksomheten til alt som var fremmed, betraktelig skjerpet. De krigførende land opprettet spionnett i Norge, særlig i havnene, og tyskernes sabotører plasserte tidsinnstilte bomber på norske skip, skip som angivelig skulle seile med varer til Tysklands fiender. Sterkest inntrykk gjorde de tyske ubåtenes massakrering av norske handelsskip. Også i den forbindelse fikk tyskerne hjelp av spioner, som meldte ifra når skipene forlot norske havner.

Mistenksomheten og panikken økte i takt med torpedoenes ferd mot

de norske skip. Utlendinger generelt kom i søkelyset, og det samme gjaldt jødene, enten de var norske eller ikke. Jødiske omførselshandlere burde man særlig være på vakt mot, het det i en konfidensiell rapport som en betrodd politiembetsmann utarbeidet for det norske justisdepartementet:

Disse jøder ernærer sig for en stor del ved ulovlig handel (særlig urhandel) og tildels ved kortspill, er folk uten fædrelandssind, selv om de har opholdt sig i Norge i mange aar, tænker kun paa at gjøre forretninger og tjene penger, uansett forretningens mer eller mindre honette eller endog lovlige art og jeg antar at hvertfald en stor del av dem er tilsalgs til hvad det skal være for en god betaling. De fleste av dem er vel lokaliserte og orienterte og forslagene, samt sprogmægtige og vil efter mit skjøn være særlig skikkede for spiontjeneste. Noget behov for deres handelsvirksomhet kan jeg ikke indse, at der eksisterer, tvert om. Der bør efter mit skjøn i Trondhjem og Norge lægges stor vægt paa at holde vaakent øie med disse jøders færde, og utvisning bør uten pardon finne sted i alle tilfælde, hvor dertil er adgang efter loven. Der bør ikke tages hensyn til at de har opholdt sig længe her i landet, jo mere hjemmевандte de er, jo farligere er de.

Foruten spionhysteriet førte verdenskrigen med seg en mere generell oppblomstring av antisemittiske stemninger, også i Norge. Dessuten fikk jødene skylden for mye av kriminaliteten under krigen. Norges ledende etterforsker, oppdagelsessjefen i Kristiania, advarte publikum mot «denne bande af jøder som for tiden streifer om i Skandinavien» – og som var i ferd med å «overta» kontrollen i underverdenen.

Før den strenge fremmedlovgivningen som kom i 1917, slapp det dog noen jøder inn i landet. Som tidligere kom enkelte fra østersjølandene og Øst-Europa, på flukt fra pogromer og rasehets. Dessuten kom det en større gruppe fra England, jøder som hadde bodd der i mange år, men som ikke hadde fått engelsk statsborgerskap. Da krigen brøt ut, sørget engelskmennene for å kaste dem ut, spesielt de som hadde russisk og polsk bakgrunn. Noen av dem som mellomlandet i Norge, ble her, til fremmedpolitiets store irritasjon. Oppdagelsessjefen i Kristiania karakteriserte våre nye landsmenn som «en voldsom vekst av lite ønskelige individer», og akket seg over «en ikke ubetydelig og lite ønskelig invasjon av jøder». Om fremmedpolitiet ikke klarte å stanse jødene ved grensen – før 1917 – så skulle de iallfall bli minnet om at velkommen var de ikke. Og det langt ut i 1930-årene, få år før det var duket for nok en verdenskrig.

Haukene i embetsverket, spesielt embetsmennene ved de større politikamrene og i sentralpasskontoret – tok med seg sin uvilje mot jødiske innvandrere inn i fredsårene, og ga senere aldri slipp på disse følelser. Derfor drømte de også i årene som fulgte om den store utvisning, som skulle «rense» landet for uønskede utlendinger. I tillegg til sin uvilje tok de dessuten med seg et lovverk, et byråkrati og en

politisk «goodwill» som var skapt av krigens ekstraordinære forhold, men som ble hengende ved etter fredsslutningen i 1918.

Jødene som revolusjonære og kapitalister

Enda mer enn som spion, landsforræder eller kriminell, er det rollen som bolsjevikjøde som særlig stikker seg ut i det knippe av sydebukkeroller som ble jødene til del i årene under og etter den første verdenskrig.

Mytene om at jødene var revolusjonære oppviglere hadde flere røtter, langt tilbake fra før verdenskrigen, men med den russiske revolusjon kom «bolsjevikjøden» på scenen som aldri før. Og der var han i hele mellomkrigstiden.

Både innen oppdagelsespolitiet og den militære etterretningstjeneste, som den gang var et slags overvåkingspoliti – var troen på bolsjevikjøden sterk og levende. Og rimeligvis sterkest de første årene etter den russiske revolusjon. I de hemmelige lister over farlige bolsjeviker som sirkulerte mellom etterretningstjeneste, generalstab, departement, politikamre og toppolitikere, ble det fremhevet spesielt dersom den revolusjonære ble antatt å være både bolsjevik og jøde. Fra Norges legasjoner i utlandet, spesielt København, strømmet det jevnlig inn «meldinger» om jødernes påståtte rolle, både i oktoberrevolusjonen og den «planlagte» verdensrevolusjon. Etterretningsfolket var ikke i tvil, og «sikre» kilder mente de å ha, blant annet i russiske flyktninger, som hadde mistet alt i det gamle Russland – unntagen sin antisemitisme.

Med de høyreekstremistiske strømninger som vokste frem i Norge på slutten av 1920-tallet, fikk disse myter nok en sjanse. Ekstremistene hadde de beste kontakter på toppplan i Generalstabens etterretningskontor. Kaptein Munthe, en nær venn av Vidkun Quisling, var en av drivkreftene bak «Nordisk Folkereisning» på begynnelsen av 1930-tallet, en slags forløper til Nasjonal Samling og ett av Quislings tidlige utspill som «nasjonalist». «Folkereisningen» gikk blant annet til kamp mot den «asiatisk-orientalske bolsjevisme». Kapteinen så ingen betenkeligheter ved å kombinere sitt arbeid som ledende etterretningsoffiser med sitt høyreaktivistiske engasjement, tvert om, han syntes at det ene utfylte det andre.

Men meldingene fra dette forhenværende overvåkingspoliti var mer «allsidige» enn som så, det het seg nemlig at jødene var kapitalister også. «Efter mottagen melding understøttes bolsjevismen av jødiske banker i utlandet, der bruker bolsjevismen som et middel i spekulasjonen og foretar billige opkjøp når verdierne falder i bolsjevikiske kriseperioder.»

I Norge hvor det var langt færre «storkapitalister», var mytene om

«den uærlige jøde» mer knyttet til jødernes handelsvirksomhet, spesielt omførselshandelen, men også stasjonære kjøpmenn og grossister. Norges Kjøbmansforbund førte en «ildfull» kamp mot jødiske handelsmenn i 1920-årene, i ordelag som ikke lå etter for de gjengs antisemitiske. Ja, helt frem til utbruddet av den annen verdenskrig var det liv i disse fordommene, både blant skribenter i Norges Kjøbmannsblad og innen embetsverket. At jødiske kjøpmenn skulle være så uærlige, ble da også brukt som *ett* av flere argumenter for å stenge grensene for jødiske flyktninger fra Hitler-Tyskland.

Helt på toppplan i Justisdepartementet levde disse fordommer. «Ansøkeren tilhører åpenbart den nye type jøde, som nær sagt ikke kan leve uten å overtrede handelslovgivningen,» het det for eksempel i en kommentar fra 1918. «De er i det hele kostbare folk for samfundet, intet er bedre enn å bli dem kvit.» Embetsmenn og tjenestemenn innen det norske politi brukte mye energi og adrenalin i sin jakt på jødiske kjøpmenn oppover i 1920-årene.

I så henseende er følgende uttalelse fra en av embetsmennene i Justisdepartementet ganske tidstypisk:

. . . vi står altså her overfor en av disse påtrengende jøder som klorer sig fast til landet så snart de på en eller anden måte får en fot innenfor grensen. Det er på den måte tallet på jøder – særlig i manufakturbranchen – blir så stort her i landet. Disse manufakturjøder er på forskjellig vis til meget fortred for den norske kjøbmansstand (illoyal konkurranse, ulovligheter mht. omførselsbestemmelsene, prisbestemmelsene osv., *alltid* den samme trouble). Jeg mener vi har flere enn nok manufakturjøder her i landet. Denne er foreløbig engasjert i en eksisterende jødeforretning, men to jøder kan gjøre dobbelt så meget skade som én. Der må gjøres noget for å demme op mot denne invasjon.

Fremmedpolitikk

I 1917 fikk politimestrene en langt større myndighet i saker som angikk utlendingers adgang til og opphold i riket. En av byråsjefene i Justisdepartementet var imidlertid betenkt, fordi «det er farlig at legge dette vaaben i hænderne paa politimestre, som ikke kan vise nogen moderation». Det gikk ikke mer enn ett år før han konkluderte med «at man ikke burde ha gitt politiet denne utvisningsmyndighet». Denne forskjell mellom Justisdepartementet og embetsmennene ute i felten, det være seg på politikamre eller sentralpasskontoret, var karakteristisk frem til 1933, og særlig før den nye fremmedloven i 1927. Justisdepartementet ønsket ingen «invasjon» av utlendinger, men embetsmennene var nøye på at lovens bestemmelser ble fulgt i fremmedsaker, de var legalister. Haukene i fremmedpolitikken var derimot ikke så nøye på formene. De var «vaktmenn» – for å låne J. Wilsons terminologi, og mest opptatt av å holde grenseportene lukket.⁴

Selv om det ble lempet noe på de strenge bestemmelsene fra den første verdenskrig, forble likevel Norge et vanskelig land å komme til, også på 1920-tallet. Det gjaldt alle utlendinger, men noen utlendinger var mer «utenlandske» enn andre, og mest utenlandske var jøder uten norsk statsborgerskap. I 1921 avviste Sentralpasskontoret en jøde fordi landet ellers ville bli «oversvømmet av lignende individer, hvis man tar denne person under armene». Spissformulert kan man si at dette var den rådende holdningen blant fremmedpolitiets «hauker» i hele mellomkrigstiden, og i fremmedkontrollen var det haukene som bestemte. Norsk politi hadde også en liberal og pragmatisk tradisjon å se tilbake på, men pragmatikerne fant man ikke innen fremmedpoliti og sentralpasskontor.

Med fremmedloven av 1927 ble det enda vanskeligere å komme inn i Norge, blant annet ved at utlendingenes adgang til arbeidsmarkedet ble sterkt innskrenket. I proposisjonen ble det sagt med klare ord at det var særlig «fremmedartede» folkeslag fra øst som måtte holdes unna norsk jord. Det var ingen tvil om at det ble siktet til de østeuropeiske jøder:

«For en stor del gjelder dette personer, som tilhører folkeslag og racer som er meget forskjellig fra nordmennene. Det vil utvilsomt være meget uheldig om invandring av slike fremmedartede folkeslag skal kunne skje i en grad av betydning.»

Det ble nok en gang henvist til innvandringen under den første verdenskrig, som også omfattet jøder med østeuropeisk bakgrunn. «Det har vist sig å være en meget uheldig tilvekst til befolkningen.»

Denne innskjerpingen av fremmedloven kom etter at en rekke andre land hadde begynt å stenge sine grenser, deriblant USA. Det var land som tradisjonelt hadde vært immigrasjonsland, og nå var norske embetsmenn og politikere redde for at Norge måtte overta emigrasjonsstrømmens «bunnfall». «Det ligger en stor fare rent rasehygienisk i dette at ungdom med opdrift reiser, mens vi får skrap tilbake,» uttalte representanten Hunseid fra Bondepartiet i en stortingsdebatt i 1930. Deler av pressen, først og fremst den borgerlige – hadde vært på politikernes på 1920-tallet for å få dem til å sikre «Norge for nordmenn». I 1924 skrev landets største avis, *Aftenposten*, om de jødiske innvandrere i hovedstaden:

De kommer ind som sildestim. De setter sig fast over hele byen. Der er snart ikke en fruktbutikk, utsalg av brukte klær, et lager av ure og andet kram uten at der staar en smilende jøde bak disken. Osterhausgaten er fremtidens Ghetto eller jødekvarter. Men bare vent, om nogen tid finder vi dem som smarte eiere av villaer paa vestkanten . . . Snart har de foten indenfor en avis, en bank, universitetet og Nationalgalleriet!

Hitler-Tyskland og flyktningene

Med Hitlers maktovertagelse i Tyskland i 1933 kom den norske innvandrings- og flyktningpolitikken i en drastisk ny situasjon, blant annet fordi flyktningene ble så mange, mange flere enn det man i Europa tidligere hadde måttet forholde seg til. Etter noen tid ble forholdene lagt til rette for at *politiske* flyktninger skulle få et fristed i Norge, godt hjulpet av arbeiderbevegelsens organisasjoner. Men jødene ble ikke på noe tidspunkt godkjent som politiske flyktninger, og gjennom hele 1930-tallet skilte Norge seg klart ut fra de andre skandinaviske land ved å være spesielt avvisende overfor jødene. For de tradisjonelle «hauker» var ikke denne så avvisende holdning til jødene noe nytt. Men at også legalistene i Justisdepartementet endret kurs på grunn av flyktningstrømmen og ble langt mer restriktive, det var nye toner. Sommeren 1933 ga det norske Utenriksdepartementet beskjed til legasjonen i Berlin om ikke å gi tyske flyktninger noen falske forhåpninger:

Den her herskende arbeidsløshet og de trykkende økonomiske forhold gjør det desverre lite mulig å kunne gi plass for de tyskere som på grunn av den inntrådte situasjon ønsker å reise ut av Tyskland.

Justisdepartementet satte pris på denne advarselen. «En *invasjon* av jøder må vi nemlig frabe oss. Selv om vi i våre hjerter har all mulig sympati for dem.» Fremmedpolitiet i Oslo advarte mot faren for en «jødekoloni», og sentralpasskontoret argumenterte for en avvisende holdning som det alltid hadde gjort. «Selvom vi nemlig aldrig så gjerne vil søke å hjelpe disse flyktninger, er vi dog oss selv nærmest.»

Noen jøder slapp etter hvert inn i landet, etter press fra den frivillige hjelpeorganisasjonen «Nansenhjelpen» og fra enkeltpersoner innen de politiske partier, som C. J. Hambro fra Høyre, J. L. Mowinckel fra Venstre og J. Scharffenberg fra Arbeiderpartiet. På slutten av 1930-tallet ble det tatt inn kvoter av jødiske flyktninger, som norske frivillige garanterte økonomisk for. Om lag 400 slapp inn i landet. Men det var unntakene. «Vår politik er i prinsippet også overfor flyktningene å stenge grensene. Slapper vi på det, har vi en hærskare over oss,» sto det i et internt departementsnotat sommeren 1939. Og i et utkast om norsk flyktningpolitikk som skulle tas med i en internasjonal oversikt, het det at «å opnå opholdstillatelse for flyktninger som har måttet forlate sitt hjemland på grunn av rasefølgelser, er meget vanskelig.» Justisdepartementets ledelse var på ingen måte uenig i den beskrivelsen, men var det nå så klokt å sette det sånn svart på hvitt, ble det spurt i en intern debatt.

Arbeidsløsheten var det gjennomgående argument for å stenge grensene, men det ble også insinuert at jødene var mer fremmede for norsk kultur enn for eksempel tyske sosialdemokrater som ikke var

jøder. Ekspedisjonssjefens advarsel fra 1939 mot å ta imot jødiske barn var i så henseende ganske typisk:

I likhet med alle som i sin statsstillings medfør har hatt med dette spørsmål å gjøre, stiller jeg meg meget kjølig overfor oppholdstillatelse overfor jødiske barn. . . . Avgjørende for meg til å stille meg slik til barneplanene er selvsagt, at Chancen for å brenne inne med barna er overveldende stor. Selvom vi betinget oss barnehjemssystemet, ville disse barna etterhvert knytte slike forbindelser i Norge, at vi ikke blir kvitt dem, medmindre deres foreldre kommer seg ut til oversjøiske land og får dem eftersendt. Vi må sikkert regne med at det overveiende antall blir i Norge og kommer til å bli et jødisk innslag i folket og i næringslivet. I seg selv ser jeg ikke dette for en ulykke. Men jeg er redd for at vi ved dette vil puste til en muligens sporende antisemittisme som samfundet ikke ville være tjent med.

Var embetsverket «tjenere» eller «herrer» i mellomkrigstidens fremmed- og flyktningpolitikk? Den internasjonale kriminologi har lenge beskjeftiget seg med slike spørsmål på et mer prinsipielt plan. Følger politiet sitt eget spill, som J. H. Skolnick ser det i sin analyse?⁵ Eller er politiet profesjonelle «syndebukker» og tjenere for en politikk som egentlig er politikernes ansvar, slik C. Robinson hevder?⁶

Svaret i det norske tilfellet er både-og. I utgangspunktet holdt for eksempel fremmedpolitiet og sentralpasskontoret seg til de rådende forskrifter og bestemmelser. Men innen den rammen forsøkte de nesten alltid å tolke bestemmelsene i den mest restriktive retning, til flyktningens eller innvandrersens ugunst. Definisjonen av en «flyktning» var da karakteristisk nok i seg selv gjenstand for mye strid. Disse hauer så seg som voktere ved den norske grensen, det var ikke deres oppgave å tale flyktningenes sak. Og det var heller ikke mange politikere som ville at de skulle gjøre det. Det var tverrpolitisk enighet i det meste av mellomkrigstiden hva restriksjonene overfor utlendinger og flyktninger angikk. Fremmeddebattene i Stortinget var som regel temmelig korte, i motsetning til de store kontroversielle kampsaker.

For en del embetsmenn og politikere var det *antall* flyktninger de fryktet, flyktningenes etniske bakgrunn var for så vidt saken uvedkommende. Ønsket om å beskytte norske arbeidsplasser, norske bedrifter og konkurransevorte, samt unngå offentlige utgifter, var de overordnede hensyn. For andre var motviljen rettet spesielt mot jødiske flyktninger, selv om heller ikke dansker, svensker eller finner var spesielt velkomne. Men motviljen mot jødene skyldtes ikke noen sympati for nazismen og det «nye» Tyskland. Byråkratene kjente godt til hvor hardt jødene hadde det i Tyskland, og det forferdet dem. Norske byråkrater følte avsky for nazismen, det være seg i tysk eller norsk utgave. Deres skepsis mot jødisk innvandring og jødiske flyktninger var tvert om en skepsis «in its own right», som iallfall gikk tilbake til den første verdenskrig. Denne skepsis hadde klangbunn i lite

jødevennlige holdninger i deler av det norske folk, holdninger som kom til uttrykk i både sosial, økonomisk og kulturell sammenheng, om enn ikke på det partipolitiske plan.

En ny verdenskrig

Tyskerne lot det ikke gå mange dagene etter angrepet på Norge den 9. april 1940, før de begynte med «spesialbehandlingen» av de norske jødene. Den 10. mai, mens det fortsatt pågikk krigshandlinger, rettet tyskerne en «henstilling» – som det sto i den norske politirapporten – til Oslo-politiet om bistand for å beslaglegge de radioapparatene som var i jødisk eie. Før det hadde tyskerne på egen hånd samlet inn en del opplysninger om de norske jødene, men listene over de «jødiske» radioapparater viste seg å være mangelfulle, selv om de var satt opp av tyske «fagfolk». Oslo-politiet, som fortsatt var i tjeneste, reagerte meget ekspeditivt og imøtekomende da de ble bedt om å ta radioapparatene fra jødene. Først satte politifolkene opp mer nøyaktige lister, i samarbeid med telegrafverket. Og så gikk turen uanmeldt til de jødiske hjem for å inndra radioapparatene. Den 10. og 11. mai ble det tatt 107 apparater i Oslo og Aker, og så fulgte det lignende rassistene i resten av landet. Som regel var det ordinært norsk politi som gjorde jobben, og uten å protestere. Det improviserte «Administrasjonsråd» som satt i Oslo og skulle ivareta norske interesser overfor okkupanten etter at regjeringen hadde flyktet, var sjokkert. Oslos politimester måtte selv tale sin sak da han ble innkalt på «teppet» den 16. mai. Politiet hadde ikke noe valg, mente han; det var ikke «adgang til å sette seg mot et slikt pålegg». Dessuten ville nordmennene komme lenger med «å overbevise tyskerne om at det i Norge ikke var grunn til å gå slik frem mot jødene».

Tyskerne hadde all grunn til å være fornøyd. Det var hevet over tvil at denne rassistene av jødene, ingen andre nordmenn fikk inndratt radioapparatene. Det var først på et senere tidspunkt at de alliertes radiosendinger ble oppfattet som et så stort problem for tyskerne at det var grunn til å inndra radioapparatene til nordmenn flest. Uansett hvor subtilt tyskerne tenkte, fungerte dessuten denne affæren som en lydighetstest av norsk politi. Ved å utføre ubehagelige oppgaver, vil nemlig «tjenere» i enhver autoritær organisasjon eller total institusjon – ikke bare demonstrere sin lydighet, men moralsk sett også bli medskyldige. Dessuten var det meget ønskelig for de tyske interesser at det norske politiet forble på plass slik at samfunnslivet gikk sin vante gang, så vidt mulig. Så lenge krigen raste var det viktig for tyskerne at det hersket ro i det sivile og økonomiske liv. Selvsagt ble politiet underkastet den mest nitide og sentraliserte kontroll, både direkte fra tyskerne og via norske «hjelpere», som det senere «statspo-

liti». Men at tyskerne ga ordre og trakk i trådene, skulle helst ikke omtales. I den ene «aksjonen» mot jødene etter den andre, sørget da også tyskerne for at ordrene kom fra «norske» myndighetsinstanser. Forhåpentligvis ville det virke mindre provoserende og skremmende, dessuten fikk tyskerne noen å dele skylden med – dersom skylden en gang skulle fordeles. «Så langt det lar seg gjøre,» het det i en instruks høsten 1940 om samarbeidet mellom Wehrmacht og Gestapo, «skal en la norsk politi sette i verk de forholdsregler en ønsker.»

Opptakt til menneskejakt

Trakassering og fengsling av enkeltjøder, tilgrising av butikkvinduer og synagoger, forbud for jøder i flere yrkesgrupper, og en hateful full propaganda; det var slike «jødeaksjoner» som ble lagt merke til. Men den planmessige registreringen og overvåkingen av de norske jøder skulle vise seg å være en vel så truende skrift på veggen. Publikum visste lite om *det*. Men motstandsbevegelsen må ha kjent til det, med sine gode kontakter i politiet.

Høsten 1941 mottok Justisdepartementet, med sin «minister» som representerte «den nye tid», og med en stab av «gamle» embetsmenn, en diskret anmodning fra tyskerne om å registrere jødisk eiendom. De tyske «eksperter» ga en faglig utgreiing av hvem som skulle regnes for jøder, men holdt seg så i bakgrunnen. Tyskerne forventet at beskjedene om registrering skulle gå ut i departementets regi, og så skjedde. Beskjedene gikk videre til fykesmenn, sorenskrivere, byskrivere og lensmenn. Og disse svarte som de «skulle». Det var jo bare på noen kanter av landet at det bodde jøder, antallet norske jøder i slutten av 1930-årene var ca. 1800. Men *det* skulle ikke bli noe påskudd for politikamrene til ikke å svare. Samtlige ble bedt om å sende inn svar, selv om det ikke bodde jøder i deres embetsdistrikt. På den måten fikk nemlig embetsmennene anledning til å demonstrere sin lydighet, selv om de altså holdt til på kanter av landet som var «judenrein».

Justisdepartementet sendte ut beskjed om at denne registrering måtte foregå på en mest mulig diskret måte, og embetsmennene gjorde sitt beste. Tyskerne hadde grunn til å være tilfredse, også denne gang. Registreringen gikk raskt unna, det var ingen besværlige nordmenn som sa nei. Ja, det var til og med embetsmenn som sendte inn navn på nordmenn som «muligens er av jødisk herkomst».

Etter fredsslutningen i 1945 ble det internt i Justisdepartementet drøftet hvordan myndighetene skulle forholde seg til at «tinglysningsdommerne hadde besvart nevnte rundskriv på en positiv måte». Det ble til at departementet lot saken falle, fordi tyskerne kunne ha skaffet seg disse opplysningene på andre måter også, som det het i et noe eiendommelig juridisk resonnement. Dessuten hadde «samtlige landets

politimestere og folkeregisterførere» vært med på den store kartlegging av norske jøder våren og sommeren 1942.

Den 10. oktober mottok Politidepartementet, som var opprettet av tyskerne med Jonas Lie som «minister», ordre fra «Befehlshaber der Sicherheitspolizei» om å stemple samtlige jødiske pass. Noen slik spesialstempling ble ingen annen gruppe nordmenn utsatt for. Det var hevet over tvil at denne ordre var del av en videre undertrykkelse av jødene som gruppe. «Skikken» var da også beryktet fra det «nye» Tyskland.

Departementet bestilte 700 stempler forsynt med en 2 cm høy J – for jøde – hos et Oslo-firma. «Stemplingen er gratis,» skrev departementet til politimestrene og lensmennene. «Stemplingen skal hvis mulig med rød farge.»

Få uker senere var tyskerne frempå med nok et ønske. Lensmennene og det lokale politi hadde da begynt å stemple som de skulle. Tyskerne så neppe noen grunn til å betvile at også deres nye ønske skulle bli imøtekommet. Via «sikkerhetspolitiet» mottok politikamrene de nødvendige eksemplarer av spørreskjemaet «Jøder i Norge». Dette skjema var de norske nazistene svært ivrige på å få æren for, vel å merke *før* fredsslutningen. NS var nemlig så interessert i «en statistisk bearbeidelse av jødeproblemet». Skjemaet inneholdt detaljerte spørsmål om personalia, adresse, familie og slektskapsforhold, organisasjonsmedlemskap, yrke og arbeidsplass, religiøs tilhørighet, inntekts- og formuesforhold, samt en serie detaljerte spørsmål til dem som var private næringsdrivende. I grunnen de opplysningene tyskerne syntes de burde ha, men for hvilket formål? Om det har norske politifolk og embetsmenn tidd i ettertid, men at denne registrering ikke varslet noe godt for de norske jøder, *må* embetsmennene har forstått selv om de ikke hadde hørt et ord om utryddelsesleirene i Tyskland og Polen.

«Selv om det ikke finnes jøder i distriktet, skal melding sendes,» het det i skrevet fra Politidepartementet. Meldinger ble sendt, og fra de fleste distrikt etter relativt kort tid. Departementet var forresten pirkete med at skjemaene ble korrekt utfylt, og spesielt nøye var det at alle barna ble ført opp. Ingen skulle lures unna, og det lokale politi måtte ta mange ekstraturer til skremte foreldre etter flere opplysninger. Tyskerne *kunne* ha gjort jobben, likeledes Hirden som var meget lysten på å overta politiets oppgaver. Men da ville det nok også ha blitt mer oppstuss omkring dette, og flere «scener». Nei, da var det bedre med trauste og høflige politibetjenter fra den «gamle tid», det virket da langt mer beroligende når det var *de* som banket på døren.

«Den endelige løsning»

Høsten 1942 var tyskerne kommet temmelig langt i sin grundige

overvåking og kartlegging av de norske jødene. Elles i Europa strømmet det en uendelighet av togtransporter med jødiske menn og kvinner, gamle og barn til utryddelsesleirene i Polen og Tyskland. «Den endelige løsning», folkemordet, var i gang. Turen skulle også komme til de norske jøder, som ikke hadde kommet seg i trygghet i Sverige. Den 22. oktober ble en nazistisk politimann skutt i nærheten av svenskegrensen. Jødene fikk straks skylden, og det ble sendt ut ordre om arrestasjoner. «Statspolitiet», som kom sterkere inn i bildet når det skulle utføres ekstra «følsomme» oppdrag, mottok de nødvendige opplysninger om de norske jøder fra Justisdepartementet. Nå kom resultatene fra spørreskjemaundersøkelsen «Jøder i Norge» til nytte. Etter avtale med departementet ble det satt ned et «aksjonsutvalg» som planla denne første store arrestasjonsbølgen. Den 24. oktober sendte statspolitijefen ut ordre om å arrestere alle mannlige jøder over 15 år.

Formuen beslaglegges. Oppmerksomheten henledes på verdipapirer, smykker, kontanter, og derefter må det ransakes. Bankkonti og bankbokser tømmes. Det beslaglagte beror hos Dem inntil nærmere ordre. Registreringsdokumenter innsendes hertil snarest. Det må innsettes bestyrer av de arrestertes forretninger.

De mannlige jødene ble først internert i forskjellige fangeleire, mens voksne jøddinner gikk på meldeplikt. Men dette med meldeplikten skulle vise seg å bare være en galgenfrist, for i slutten av november gikk det ut en ny ordre om arrestasjon som omfattet *alle* jøder. Og de skulle ikke bare pågripes, men også sendes ut av landet så raskt det overhodet lot seg gjøre. Et byråkrati for menneskejakt var for lengst bygd opp, med statspolitiet som kjernen, men med effektiv hjelp og direkte linjer til politikamrene på de kanter av landet hvor det bodde flest jøder. Arkivene etter dette byråkrati er fullt intakte, og gir et meget kynisk og forferdende inntrykk. Disse grundige byråkrater hadde skuffer, arkiver og lister for alt, som for eksempel «Fortegnelse over jøder og andre hvor beslag av formue skal foretas», «Fortegnelse over jøder med ikke-jødisk herkomst», «Fortegnelse over statsløse jøddinner», «Fortegnelse over jøder som ikke kunne tas ut av sykehusene», «Meget alvorlig syke jøder» og «Fortegnelse over jøder og jøddinner som den 26.11.1942 ble sendt med D/S Donau».

Den første store deportasjonen fant sted den 26. november, og nye fulgte etter som transportene kom til Oslo fra forskjellige kanter av landet.

Verdisaker, formue, leiligheter, førerkort, rasjoneringskort, private brev og pass, ja, alt ble tatt fra jødene, selv klokker og ringer. Banker, utlånsforretninger og auksjonsforretninger ble gjennomført etter verdisaker som muligens tilhørte jøder. Og atter andre politifolk ble satt

inn i jakten på de jøder som hadde kommet seg unna i tide.

Det var ingen tvil lenger, noe definitivt hadde skjedd med de norske jødene.

«Jernneven i fløyelshansken»

«Jeg er personlig en absolutt motstander av vold og brutalitet,» uttalte en av lederne i statspolitiet da han etter krigen ble konfrontert med sitt ansvar, som han for øvrig ble frikjent for, angivelig fordi han også hadde gitt motstandsbevegelsen nyttige opplysninger da han så hvilken vei vinden blåste. Han mente alltid å ha opptrådt «korrekt og humant» overfor jødene. Da han den 26. november holdt sin «appell» til de politifolkene som skulle ut på byen og arrestere forsvarsløse jødiske familier, mante han politiet til å opptre med konduite:

Det har i den senere tid vært en del agitasjon mot jødene i pressen. Dere må ikke la deres opptreden påvirkes av dette, men huske på at dere nå er politifolk. Politiet har ennå et renommé å forsvare, derfor skal dere gi fagene rimelig tid til å kle seg, spise godt og ta med de klær de trenger.

Også personer som ble arrestert av norske politifolk, har senere fremhevet den «korrekte» behandlingen. Og de fleste politifolk var «korrekte» i den forstand at de verken slo, sparket eller sjikanerte. Man kan gjerne si at de sendte jødene av sted med et klapp på skulderen i stedet for et slag i nakken. Men det endret ikke at jødene ble arrestert, internert, deportert og til slutt drept i Polen. Sjikanen, mishandlingen og det som langt verre var, kom «tidsnok» da tyskerne overtok.

Hvilken interesse hadde tyskerne av å la «jødeaksjonene» i Norge foregå på en brutal og sadistisk måte? Den tyske sadisme fikk utfolde seg på norsk grunn også, bevares, men akkurat i disse hastige «jødeaksjoner» var den «myke» og «menneskelige» varianten langt mer effektiv. Tyskerne var svært opptatt av at «innspurten» skulle være mest mulig diskret og ekspedit. Dersom *tyskerne* hadde rast rundt og halt jødene ut av deres hjem, ville det ha blitt langt flere scener av det – slik tyskerne så det.

Det norske politi innga en slags tillit, også i denne sammenheng. De egenskaper som politiet etter krigen fremhevet som formildende – det «korrekte» og «hensynfulle» – det var nettopp de egenskaper som gjorde dem nyttige for tyskerne, hvis de først var villige til å etterkomme tyske ordrer. Og ordrene ble etterkommet, uvillig eller villig.

Denne subtile planlegging fra tyskernes side var da heller ikke noe spesielt for Norge. Det samme mønsteret ble fulgt i de fleste okkuperte land, om enn med skiftende suksess. Tyskerne skaffet seg en «fløyels-

hanske» ved i så stor grad å engasjere nordmenn. Den rolle som deler av norsk politi spilte som «fløyelshanske» for den tyske «jernneve», var den gamle historien om hvordan den enkeltes ansvar og medvirkning bagatelliseres og unnskyldes. Foruten at de var «korrekte», unnskyldte politifolkene seg med at «de ikke hadde noe valg». For mange tjenestemenn rundt i landet ble dessuten deres medvirkning sett på som begrenset og «tilfeldig». Totalt må flere hundre ha hatt en eller annen befatning med «jødeaksjonene», foruten et større antall funksjonærer i den kommunale og statlige forvaltning. Men de færreste var med på alt. Det unnskyldte de seg også med, i tillegg til at de «ikke ante» at jødene gikk en slik skjebne i møte.

Det skjebnesvangre kompromiss

Tyskerne ønsket altså ro i det norske samfunn mens krigshandlingene pågikk, og kunne det oppnås ved å la nordmenn forbli tilsynelatende ansvarlige for landets daglige drift, så desto bedre. Hensynet til krigføringen og industriproduksjonen var viktigere enn nazifiseringen av det norske samfunnet, i første omgang. Vel å merke med unntak av visse «hjertesaker», som nettopp jødeforfølgelsene.

På en rekke vitale områder, som økonomi og sentraladministrasjon, holdt tyskerne igjen overfor de norske nazistenes tiltaksløst. «I stedet for å regjere landet direkte, foretrakk tyskerne middelbart å la det skje gjennom den norske sentraladministrasjon,»⁷ skriver Jan Debes. Men det var ikke bare tyskere som så seg tjent med at norske byråkrater og norsk politi forble på plass.

Store deler av politiet så det på samme måten selv. Av profesjonelle grunner ville de ha seg frabedt innblanding fra brutale amatører fra nazipartiet. Som mange andre nordmenn med mellomkrigstidens arbeidsløshet i vond erindring, var de opptatt av å holde på levebrødet sitt. Det gjaldt ikke minst embetsmenn i gang med den etterlengtede «karriere». Dessuten var de fleste ærlig overbevist om at deres tilstedeværelse var til beste for norske interesser, som en slags buffert mellom okkupant og sivilbefolkning. Det var også de norske eksilmyndigheter, dessuten håpet motstandsbevegelsen på at politiet kunne være dem til nytte i motstandsarbeidet. Og det skjedde, falske pass ble skaffet til veie, transporter ordnet, livsviktige opplysninger ble brakt videre og arrestasjoner varslet. Det gjaldt også før de to store arrestasjonsbølgene av norske jøder. Jøder som ellers ville ha gått den sikre død i møte, kom seg i sikkerhet. Denne innsats av enkelte «hvite» politifolk skal huskes, og det er da også den *delen* som har levd videre i beretningene om krigen, i motsetning til det lite ærefulle kapittel som vi her har tatt for oss.

«Det faller i politiets lodd å bli på plass, å ta imot de tyske tropper og

ivareta befolkningens interesser på beste måte,» uttalte justisminister Terje Wold idet regjeringen rømte hovedstaden med de tyske troppene i hælene, og slik ble det.

I mange sammenhenger var det sikkert en fordel for norske interesser, og av og til også *helt livsnødvendig*, at norsk politi og administrasjon i så stor grad var intakt. Men samarbeidet med tyskerne hadde sin pris, det lå et gi og ta i at det norske politiet ikke ble skiftet ut med nazister uten politibakgrunn, eller tysk personell for den saks skyld. Ved ikke å sette seg imot «henstillingene» og ordrene i forbindelse med for eksempel jødeaksjonene, fikk politiet forbli på sine poster, men det hadde altså sin pris. Og en pris som var den mest blodige og ufattelige av dem alle.

Det relatives bedrag

Mener De virkelig at norsk politi med vitende og vilje sendte norske jøder til gasskamrene? Det spørsmålet har jeg fått flere ganger etter at jeg i 1984 ga ut min bok om Norge og jødene. Grimnes' kommentar er for så vidt i samme gate når han hevder at disse jødeaksjonene i grunnen ikke var forskjellig fra andre massearrestasjoner som politiet var med på under krigen, «hvis ingen visste eller naturlig burde skjønne at veien i dette tilfelle gikk direkte til gasskamrene».⁸ Grimnes trekker blant annet en parallell til arrestasjonen av en del norske lærere.

Hva hver enkelt tjenestemann og embetsmann tenkte og trodde – innerst inne, det får vi vel aldri vite. De gjenlevende er part i saken, og det er klart at de *ikke* sier at de trodde tyskerne kom til å ta livet av jødene. Det sirkulerte som nevnt meldinger om masseutryddelsesleire, men hvor mange som ble kjent med disse meldingene, kan vi heller ikke vite. Sannsynligvis dreide det seg om et mindretall, iallfall i 1942. Og trodde man på disse meldingene? Medløperne *ville* vel ikke tro, for andre ble det for ufattelig at et helt folk skulle utryddes. Krigsdeltakere hvis integritet jeg fullt ut stoler på, har også fortalt at de trodde at disse meldingene var alliert propaganda.

I stedet for å anta, har jeg altså tatt utgangspunkt i *forhistorien*. Hvilken ballast hadde nordmennene med seg inn i den annen verdenskrig hva forholdet til utlendinger og jøder angikk, og hva skjedde *under krigen før* arrestasjonene og deportasjonene høsten 1942? Grimnes' «forklaring» er et eksempel på det jeg vil kalle «det relatives bedrag». La oss forutsette at de impliserte myndighetspersoner ingen aning hadde om gasskamrene. Var de uskyldrene av den grunn? Fordi de ikke visste om folkemordet i sin fulle bredde, så skulle de altså sveve i den tro at intet vondt ville vederfares jødene? Og fordi de eventuelt regnet med at jødene «kun» risikerte den «tradisjonelle» diskriminering og forfølgelse, så var deres hender rene? En sak er at ulike deler av politiet visste mer eller mindre. Embetsmenn som var med på jødefor-

følgelsene hele tiden og arbeidet i nær kontakt med tyskerne, visste mer enn de øvrige. Men ingen levde i et vakuum, verken hva forhistorie eller samtid angikk. Fra slutten av den første verdenskrig blomstret antisemittismen opp igjen i Europa. I Polen og Ungarn var det kroken på døra for jødene, lenge før tyskerne startet den andre verdenskrig. Forholdene i Tyskland etter Hitlers maktovertagelse ga klar beskjed om at jødene i hvert fall gikk svært dystre tider i møte.

Og «jødeaksjonene» i Norge, som startet allerede i mai 1940? Registrering av eiendom, stempling av pass med en rød «J». Kartlegging av alle norske jøder, beslagleggelse av bankbøker, smykker, boliger, sertifikat, rasjoneringskort, pass – ja alt. Enhver erfaren politimann måtte skjønne at dette var opptakten til noe forferdelig, om ikke massedrap så iallfall en forferdende «særbehandling» av jødene. De skulle til Polen for å dyrke opp nybrottsland, het det, lære å dyrke jorda. Skulle man ha hørt! Det antisemittiske Polen som for lengst hadde kastet ut eller tatt knekken på sine egne jøder! Og jordbruksarbeid som var noe av det mest «ariske» man kunne bedrive. Dersom det var noe jødene ikke kunne – ifølge de samtidige fordommer – så var det å være gårdbrukere. Dersom tyskerne virkelig hadde vært på jakt etter «jordbrukspionerer», hvorfor heller ikke tvangsrekruttere norske bondegutter, som ikke hadde odel. Det var da så mange av dem, som gikk som tjenestefolk hjemme på gårdene. Men *da* hadde vel Hjemmefronten reagert, slik motstandsfolket reagerte da tyskerne ville tvangsutskrive norsk ungdom til arbeidstjeneste, i Norge vel å merke. Men en «tvangsutskrivning» til Polen, som omfattet både kvinner og menn, barn og gamle, syke og friske – et slikt «oppspinn» skal altså norsk politi ha tatt for god fisk? Riktignok var det enkelte jøder som ikke ble sendt til Oslo fordi de var syke, men det var fordi politiet fryktet bry med dem underveis til hovedstaden, ikke fordi de ble vurdert som uegnet for «nybrottsarbeid» i Polen.

Arrestasjonene av jødene hadde noe felles med arrestasjonene av andre nordmenn, men de var også noe mer: Dels ved sitt illevarslende forløp, og dels fordi tyskerne var ute etter jødene som gruppe – *uansett*. Lærerne som gruppe ble ikke internert, kun et utvalg. Dessuten hadde de et slags pervertert «valg», de kunne iallfall forholde seg til alternativer, enten skrive under på at de respekterte «Den nye Tid», eller bli sendt i og/eller forbli i fangenskap. Slik noen av jødene hadde det i middelalderen, da de hadde «valget» mellom å la seg «kristne» eller å bli fordrevet eller drept. Lærernes ektefeller slapp da å bli sendt til Nord-Norge, og barna deres? Tanken at *barna* skulle tas, streiftet ikke engang tyskerne eller de norske nazister. Hus og eiendom sto og ventet, for det meste, da lærerne etter noen tid fikk vende tilbake, uten at jeg av den grunn skal undervurdere verken de prøvelser de ble utsatt for eller deres heroiske motstand mot nazifiseringsfremstøtene i skolen.

Det norske samfunn hadde en «fortid» i forhold til jødene, en fortid som vi i denne sammenheng iallfall kan følge tilbake til den første verdenskrig. Fra da av ble det igjen tradisjon å begrense jødernes adgang til riket. Særlig etter 1933 var det klar rutine i størst mulig grad å avvise og utvise jøder. Noen utvalgte slapp inn, men det er for øvrig hevet over enhver tvil at norske myndigheter så på jødene som et mindre velkomment befolkningstilskudd, selv om bakgrunnen for denne motvilje kunne variere. Vi har byråkratenes og politikernes egne ord for det. Justisdepartementets *meget* omfattende arkiver illustrerer det til fulle. Ikke slik å forstå at det store flertall liksom satt og ventet på sjansen til å kaste ut de *norske* jødene. Dessuten er det alltid et åpent spørsmål hvor bundet personer og organisasjoner er av fortiden når de helt ekstraordinære forhold som katastrofer og krigshandlinger inntreffer. Men klart er det at det offisielle norske byråkrati ikke hadde med seg noen *sunne* ballast inn i den annen verdenskrig hva forholdet til iallfall jødisk innvandring og økning i den norske «jødekolonien» angikk.

Det offisielle norske samfunn var lite solidarisk med Europas forfulgte millioner i mellomkrigstiden, og enda skrallere skulle det bli med solidariteten under krigen, med noen høyst beundringsverdige og viktige unntak. At solidariteten skranter i de harde tider er en gammel, tragisk erfaring, iallfall når det er tale om solidariteten med dem som liksom ikke er helt som oss. Man blir seg selv nærmest, sin egen familie, sin egen klan, sine «egentlige» landsmenn osv. Etniske minoriteter faller lett utenfor den innviede krets som blir solidaritetsarbeidet til del. Dessuten øker mistenksomheten overfor nasjonale og etniske minoriteter under en krig. Det var blant annet tilfelle under den første verdenskrig da grunnlaget ble fullført for den sydebukkrollen som jødene ble pådyttet i nyere tid. Krise- og krigstid blir ofte en prøvelsens og prøvens tid med hensyn til medmenneskelighet og solidaritet. I forhold til de norske jøder endte det med forferdelse.

Den særnorske tragedie

Også i Sverige var den jødiske innvandring et omdiskutert spørsmål. Svenske byråkrater og politiembetsmenn var vel så fordomsfulle og «frittalende» i omtalen av jødene som sine norske kolleger.

Den selvbevissthet som er typisk for byråkratiet i et samfunn med lange og stolte tradisjoner med hensyn til en sterk statsmakt, førte muligens til at svenskene var mindre engstelige for å si hva de mente. Sånn sett var norske embetsmenn mer bondefule, de pakket sine ord inn i omtrentligheter og halvkvadede viser når de uttalte seg offentlig.

Svenskene var også tilbakeholdne med å slippe inn jøder på 1930-tallet. En parlamentarisk undersøkelseskommissjon som ble nedsatt

etter krigen, konkluderte med at «omsvängningen i den svenske flyktningpolitikken måtte tyvärr säges ha kommit för sent.»⁹ Svenskene var likevel noe mer gjestfrie enn nordmennene, vel 2000 jødiske flyktninger slapp inn i Sverige etter at Hitler kom til makten. Og under krigen tok de imot 1000 norske og vel 7000 danske jøder, som ellers ikke mange sjansene ville ha hatt.

Finland, som sto i et helt annet forhold til tyskerne enn det okkuperte Norge, lot imidlertid ikke de intime forbindelser med tyskerne ta overhånd hva deres eget «jødespørsmål» angikk.

Ca. 200 jødiske flyktninger, hvorav de fleste fra Tyskland, fikk flytte til Finland. Med unntak av noen enkeltstående tilfelle i tillegg til disse 200, var imidlertid grenseportene stengt. Finland slapp inn enda færre jøder enn Norge. Men da krigen var i gang, viste finske myndigheter seg oppgaven moden ved å beskytte både de vel 2000 finske jødene og det lille antall utenlandske jøder som bodde i Finland under krigen. 43 jødiske flyktninger ble riktignok internert av finnene selv, og det var også finske »samarbeidsmenn» som hadde bejaet tyskernes planer om å deportere 150 jødiske flyktninger høsten 1942. De var da allerede i statspolitiets «forvaring», og skulle sendes avsted med S/S «Hohenshorn». En av de internerte klarte imidlertid å gi et varsel, og minister Vaino Tanner fra sosialdemokratene satte en stopper for planene. Da «Hohenshorn» gikk fra Finland den 6. november, var det «bare» åtte jøder om bord, kun én kom tilbake.¹⁰

Danskene innførte også begrensninger i sin flyktningpolitikk på 1930-tallet, men de var likevel atskillig mer rause enn nordmennene. Mellom 4000 og 5000 jødiske flyktninger ble tatt imot i Danmark i løpet av 1930-tallet. Dessuten fikk flere hundre jødiske ungdommer opphold på danske bondegårder for å utdanne seg som agronomer. En del jødiske jordbrukspionerer slapp forresten inn i Sverige også, men i Norge sa vi plent nei. Det ble henvist til arbeidsløsheten på landsbygda. Men de interne arkiv viser at norske myndigheter også sa nei i de mange tilfelle hvor det ikke ville ha kostet Norge en øre, som for eksempel da kvekerne hadde lagt forholdene til rette for at jødisk ungdom skulle få gratis opplæring på gårdene.

Da tyskerne forsøkte å brenne synagogen i København i desember 1941, ble de stanset av et beslutsomt København-politi, som sågar tok initiativ til å opprette en jødisk vaktstyrke. Hvilken forskjell fra Oslo-politiets servile holdning året før, da tyskerne anmodet dem om å beslaglegge radioapparater i jødisk eie! «Hvis tyskerne vil innføre den gule stjernen i Danmark, vil jeg og min familie bære den som den største æresbevisning,» skal Kong Christian av Danmark ha uttalt. Det sies at historien er «oppdiktet», men den er iallfall betegnende for danskenes solidaritet med sine jødiske landsmenn da det virkelig gjaldt. Og gjaldt gjorde det høsten 1943, da tyskerne ga ordre om en storaksjon mot de ca. 8000 danske jødene, som inntil da hadde vært

relativt beskyttet. Etter planen skulle soldater og politi slå til overraskende om kvelden den 1. oktober, da ville jødene være samlet til åpningen av den jødiske nyttårsfesten. En attaché ved den tyske ambassade i København, Georg Duckwitz, som ble gjort kjent med planene, syntes imidlertid at dette ble for ille, og varslet en dansk politiker. Og da var det gjort. De danske jødene fikk noen timers forsprang, de aller fleste kom i sikkerhet, først hos ikke-jødiske landsmenn. Og så ble de smuglet over til Sverige i fiskeskøyter. 284 jøder ble arrestert den 1. oktober, og vel 200 i måneden som fulgte. Vel 7200 kom i sikkerhet etter en gigantisk redningsaksjon, hvor alle gode krefter i det danske samfunn sto jødene bi. Av de jødene som ble sendt i «Theresienstadt» i Tsjekkoslovakia, døde 51 i løpet av oppholdet. Men ingen havnet i gasskamrene. Danske embetsmenn reiste dessuten til «Theresienstadt» for å inispisere, og bidro med mat, klær og medisiner. Hjemme i Danmark lot heller ikke embetsmennene «jødespørsmålet» ligge, de var stadig på den tyske okkupant med spørsmål om de deporterte jøder.¹¹

Resultatet ble så annerledes i Danmark fordi danskene visste mer om «den endelige løsning» høsten 1943 enn hva nordmennene gjorde året før, har det blitt hevdet. Dessuten fikk de et skikkeligere forhåndsvarsel enn det mer diffuse varsel som den norske motstandsbevegelsen mottok.

Jeg betviler ikke at disse forholdene er med på å forklare forskjellen mellom Norge og Danmark når det gjelder jødernes skjebne. Men det var ikke bare disse to nevnte forhold som spilte inn. Nordmennene fikk tross alt også et varsel, om enn ikke så konkret. Og de fikk indirekte varsel i «jødeaksjoner» før arrestasjonene. Slik sett ble danskene dårligere «varslet». Dessuten var det først etter den annen verdenskrig at sannheten om folkemordet ble kjent for folk flest.

Jødene var mer integrert og akseptert i det danske samfunn, et samfunn som var åpnere overfor utlendinger og inntrykk utenfra.

Jeg tror ikke på alminnelige påstander om at dansker *jamt over* var mer liberale, etc. Men på *en del* områder var de det, og ikke minst i forhold til sine jødiske landsmenn. Derav også det store sprang mellom norsk svikt og dansk solidaritet.

Noter

¹ Pioneren på dette området er Oskar Mendelsohn som bl. a. har skrevet: «Rapport om jødeforfølgelsene i Trondheim». «Krigshistorienemndene i Trondheim og Strinda. DKNUS bibliotek». Datert 3. juni 1948. *Jødernes historie i Norge gjennom 300 år*. Universitetsforlaget, Oslo 1969 og 1986. «Actions against the Jews in Norway during the war». I *Nordisk Judaistik* nr. 2, 1981. Se også to helsides artikler i *Dagbladet* 16. og 18. oktober 1982 av Ole Kolsrud om de norske jødene under 2. verdenskrig, samt Jahn Otto Johansens *Det hendte også her*, Cappelen 1984 – om samme tema.

Etter at dette manus ble levert til trykking har Tim Greve gitt ut en bok i en serie om Norge under den 2. verdenskrig, hvor han også kommer inn på jødeforfølgelsene. Sitatene i denne artikkelen er hentet fra min egen bok *Oss selv nærmest. Norge og jødene 1914–1943*. Gyldendal 1984.

Hovedkilden for denne boken er Justisdepartementets og Statspolitiets arkiver. Jeg har i forbindelse med «Oss selv nærmest» og denne artikkelen også benyttet Sentralpasskontorets arkiv, som imidlertid er ufullstendig – og derfor mindre egnet som basis for en skisse av hovedlinjene i immigrasjons- og flyktningpolitikken. Justisdepartementet var i hele mellomkrigstiden svært opptatt av disse spørsmål, både praktisk og prinsipielt – hvilket de meget allsidige arkiver også bevitner.

- 2 Ole Kristian Grimnes: *Norge under okkupasjonen*. Aschehoug, Oslo 1983.
- 3 *Historisk Tidsskrift* nr. 2 1985. Anmeldelse *Oss selv nærmest*.
- 4 I Wilson: *Varieties in police behavior*. Mass. 1970.
- 5 Jerome H. Skolnick: *Justice without trial: Law enforcement in Democratic society*. New York 1966.
- 6 Cyril D. Robinson: «The Mayor and the Police. The political role of the police in society». I Mosse, Georg L.: *Police Forces in history*. 1975.
- 7 Jan Debes: *Sentraladministrasjonens historie. 1940–1945*. Oslo 1980.
- 8 Grimnes 1985
- 9 «Parlamentariska undersökningskommissionen angående flyktningärenden och säkerhetstjänst. I Betänkande angående flyktingars behandling.» Statens offentliga utredningar 1946:36.
Se også K. G. Westmans *Politiska anteckningar september 1939 – mars 1943*, 1981, ad holdninger overfor jødene innen deler av svensk byråkrati og politikk som han møtte i sin tid som minister. For øvrig har jeg fått opplysninger om Sverige fra Janne Flyghed.
- 10 Opplysningene om Finland har Hannu Takala funnet frem for meg fra Elina Suomenen: *Kuoleman laiva S/S Hohenhörn. Juutalaispakolaisten kohtalo Suomessa*. Porvoo 1979. (Dödens skepp S/S Hohenhörn. Jødeflyttingarnas öde i Finland. Borgå 1979)
- 11 Russel Miller: *Motstandsbevegelsen*, Gyldendal 1981, er kilde for opplysningene om Danmark.

Litteratur

- Borchsenius, P.: *Historien om de danske Jøder*. Fremad 1968.
- Debes, J.: *Sentraladministrasjonens historie 1940–1945*. Oslo 1980.
- Grimnes, O. K.: *Norge under okkupasjonen*. Oslo 1983.
- Johansen, J. O.: *Det hendte også her*. Oslo 1984.
- Johansen, P. O.: *Oss selv nærmest. Norge og jødene 1914–1943*. Oslo 1984.
- Mendelsohn, O.: *Jødernes historie i Norge gjennom 300 år*. Oslo 1969.
- Mendelsohn, O.: «Actions against the Jews in Norway during the war». *Nordisk Judaistik* nr. 2 1981.
- Robinson, C. D.: «The mayor and the police». I Mosse, G. L.: *Police Forces in history*. 1975.
- Russel, M.: *Motstandbevegelsen*. Oslo 1981.
- Skolnick, J. H.: *Justice without trial: Law enforcement in democratic society*. New York 1966.
- Wilson, J.: *Varieties in police behavior*. Mass. 1970.